

Вайна і памяць у Расіі, Украіне і Беларусі*

Джудзі Фёдар, Сайман Льюіс,
Таццяна Журжэнка

У пачатку вайны на Данбасе, у першыя чэрвеньскія дні 2014 г. – задоўга да таго, як Расія напоўніла рэгіён зброяй, – прарасійскія сепаратысты ў райцэнтры Канстанцінаўка Данецкай вобласці заявілі журналістам, што танк, ужыты імі ў баявых дзеяннях супраць украінскай арміі, быў зняты з пастамента ў мясцовым парку, дзе ён стаяў як помнік падзеям Другой сусветнай вайны, а затым адрамантаваны, запраўлены і “вернуты да жыцця”¹. Незалежна ад таго, праўда гэта ці мана, метафара сама па сабе магутная – з яе вынікае, што здані вайны, якая скончылася семдзесят гадоў таму, могуць лёгка матэрыялізавацца.

У тым, што Другая сусветная вайна такі працяглы час застаецца ключавым пунктам нацыянальных наратываў згаданых у загаловку краін, няма нічога дзіўнага, калі ўлічыць, якой крывавай і машабнай яна была ў гэтай частцы Еўропы. Ваенны досвед быў тут асабліва траўматычны, бо ён абярнуўся для насельніцтва

* Публікуецца з ласкавай згоды аўтараў паводле: Fedor J., Lewis S., Zhurzhenko T. Introduction: War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus' // Julie Fedor, Markku Kangaspuro, Jussi Lassila, and Tatiana Zhurzhenko (eds). War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus. New York: Palgrave Macmillan, 2017. P. 1–40. Эл. варыянт: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-66523-8_1

¹ В Константиновке сепаратисты “оживили” танк-памятник // Segodnya.ua. 5.06.2014. Цыт. паводле: <https://www.segodnya.ua/regions/donetsk/v-konstantinovke-separatisty-ozhivili-tank-pamyatnik-526553.html> (стан на 14.11.2016).

беспрэцэдэнтнымі чалавечымі стратамі, разбурэннем базай інфраструктуры, рэпрэсіямі з боку двух акупацыйных рэжымаў, масавымі забойствамі, дэпартацыямі і этнічнымі чысткамі. У гэтай частцы Еўропы, якую (разам з Польшчай) Тымаці Снайдэр² назваў “крывавымі землямі”, бязлітаснасць самой вайны наўрад ці можна аддзяліць ад масавых злачынстваў гітлераўскага і сталінскага рэжымаў. І хоць найбольшыя страты панеслі Украіна і Беларусь, уся тэрыторыя якіх была акупавана і зруйнавана, у заходнім успрыманні гэтыя дзве краіны нярэдка разглядаюцца як нейкае адно цэлае з Расіяй і выпадаюць з-пад увагі. У гэтай працы мы вырашылі выправіць гэтую памылку, пашырыўшы наш аналіз па-за межы ўласна расійскага кантэксту.

Аўтары гэтай кнігі даследуюць узрыўны рост новых практык, агентаў, сімвалаў і наратываў памяці, актуальных сёння для трыкутніка Расія – Украіна – Беларусь. У нейкім сэнсе іх варта разглядаць у кантэксце таго важнага гістарычнага этапу, які мы цяпер перажываем, – адыходу апошніх жывых ветэранаў Другой сусветнай вайны. Як адзначае Стывен Норыс, Дзень Перамогі 2010 г. некаторыя расійскія СМІ апісвалі ў катэгорыях “апошняга парада” ветэранаў і канца “жывой памяці” пра вайну³. З адыходам гэтага пакалення памяць пра вайну з камунікацыйнай формы пераходзіць у культурную, калі карыстацца ўжо дастаткова папулярызаванай тэрміналогіяй Яна Асмана. Асман аддзяляў камунікацыйную памяць, заснаваную на абмене непасрэдным біяграфічным вопытам, ад культурнай, якая з’яўляецца “своеасаблівым інстытутам. Яна экстэрыярызуецца, аб’ектывуецца і зберагаецца ў сімвалічных формах, якія, у адрозненне ад вуснага маўлення і спадарожнай яму жэстыкуляцыі, застаюцца стабільнымі і сітуацыйна

² Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. New York, 2010. Пар. беларускую версію: Снайдэр Т. Крывавыя землі. Еўропа паміж Гітлерам і Сталіным. Мінск, 2013.

³ Norris S. M. Memory for Sale: Victory Day 2010 and Russian Remembrance // The Soviet and Post-Soviet Review. 2011. № 2 (38). P. 201–229.

трансцэндэнтнымі”⁴. Акурат на гэтым моманце пераходу робіцца акцэнт аўтарамі кнігі. Яны дакументуюць настойлівы пошук новых формаў памяці, у выніку якіх ваенная тэматыка зноў маніфестуецца ў масавай культуры, працінаючы грамадскае і прыватнае жыццё, ажыўляючы старыя і ствараючы новыя міфы. У часы няпэўнасці, калі знікаюць непасрэдныя носыбіты памяці пра Другую сусветную вайну, такая памяць у Расіі, Беларусі і Украіне набывае яшчэ больш усюдысны, але пры гэтым шмат у чым і нестабільны характар.

Узвядзенне новых ваенных помнікаў і публічныя заклікі захоўваць памяць пра вайну “жывой” маюць на мэце прыхаваць пашыраную трывогу, звязаную з цяперашнім момантам змены эпох і пераходам у новы свет без “ваеннага пакалення”, чый маральны аўтарытэт амаль безагаворачна прымаўся ў раздробненых і палітычна палярызаваных постсавецкіх грамадствах. Многія з новых практык, даследаваных у кнізе, можна разглядаць як частку таго, што Алена Раждзественская назвала “гіперэксплуатацыяй колішняй Перамогі”, якая “вядзе да пастаяннай актуалізацыі ваеннага досведу, да бясконцых пошукаў новых формаў святкавання гадавіны Перамогі, з тым каб яшчэ даўжэй працягнуць жыццё гэтай падзеі”⁵. Дэвід Марплз⁶ ставіць пытанне: як адаб’ецца адыход апошніх ветэранаў на жаданні дзяржавы бясконца падтрымліваць жыццё ваеннай міфалогіі?

Мы пачнем з абмеркавання памяці пра Другую сусветную вайну ў нашым рэгіёне ў святле вайны ва Украіне, якая на момант напісання працы (2017 г.) яшчэ працягваецца. Спачатку

⁴ Assmann J. Communicative and Cultural Memory // *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / ed. A. Erll and A. Nünning. Berlin – New York, 2008. P. 116–117.

⁵ Rozhdestvenskaya E. Review of E. S. Seniavskaja’s “История войн” // *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. 2015. № 1 (2). P. 467–473. Пра імкненне паспець сабраць і ўпарадкаваць успаміны апошніх ветэранаў гл. таксама: Lassila J. Witnessing War, Globalizing Victory: Representations of the Second World War on the Website Russia Today // *Memory, Conflict and New Media: Web Wars in Post-Socialist States* / Ed. E. Rutten, J. Fedor, and V. Zvereva. Abingdon, 2013. P. 215–227.

⁶ Marples D. R. “Our Glorious Past”: Lukashenka’s Belarus and the Great Patriotic War. Stuttgart, 2014.

акрэслім асноўныя контуры ўзаемадзеяння паміж “войнамі памяці” і рэальнай вайной, а таксама варты асаблівай увагі “посткрымскі” якасны зрух, які мы ў сувязі з гэтым назіраем у мясцовай культуры памяці. Затым мы дамо сціслы агляд асаблівасцяў ландшафту ваеннай памяці ў рэгіёне ў цэлым і ў кожнай з трох краін у прыватнасці, перад тым як перайсці да паказу ключавых арганізацыйных тэм і высноў кнігі.

Ад войнаў памяці да рэальных войнаў

Постсавецкія “войны памяці” – няспынная барацьба за права вызначаць і навязваць карціну мінулага як падмурак для сучаснай і будучай ідэнтычнасці – і рэальная вайна, якая ідзе цяпер на Данбасе, шмат у чым цесна звязаны між сабой. Акурат палітыка ў сферы памяці была адным з немалаважных элементаў у складаным комплексе прычын, якія абумовілі і інспіравалі цяперашняе сілавое процістаянне ва Украіне. Ідэалагічнае абгрунтаванне расійскай агрэсіі супраць маладой украінскай дзяржавы у значнай ступені вынікала з прэтэнзій на памяць пра мінуўшчыну, а цяперашняя вайна ва Украіне вельмі часта ўяўляецца, інтэрпрэтуецца і апраўдваецца як працяг Другой сусветнай вайны. Прадэмакратычныя сілы Украіны сістэматычна дэманізуюцца ў расійскіх СМІ як “неанацысты”, якія хочуць сцерці гістарычную памяць пра савецкую перамогу, а рускіх і яўрэяў падвергнуць генацыду. Ярлык “фашыст” пастаянна ўжываецца ў дачыненні не толькі да ўкраінцаў, але і да самых розных суб’ектаў у Расіі і за яе межамі: ад расійскіх школьнікаў – даследчыкаў сямейнай гісторыі⁷ да заходніх праваабаронцаў⁸.

⁷ У красавіку 2016 г. школьнікаў, якія бралі ўдзел у арганізаваным праваабарончым цэнтрам “Мемарыял” конкурсе эсэ, атакавалі нацыяналісты, некаторыя з якіх былі адзеты ў форму чырвонаармейцаў перыяду Другой сусветнай вайны, ігралі на гармоніках і крычалі: “Фашысты!”. Паліцыя стаяла побач і не ўмешвалася. Гл.: Павлова С. Провокация под присмотром полиции // Радио “Свобода”. 28.04.2016. Цыт. паводле: <https://www.svoboda.org/a/27704522.html> (стан на 18.08.2016).

⁸ Гл., напрыклад, заяву новага ўпаўнаважанага па правах чалавека ў РФ Таццяны Маскальковай аб тым, што “правы чалавека” цяпер зрабіліся шырмай для фашызму. Гл.:

З аднаго боку, у гэтым няма нічога новага. На працягу дзесяцігоддзяў мінуўшчына была ў нашым рэгіёне найважнейшым полем бітвы ў барацьбе за сучаснасць і будучыню. Пераасэнсаванне гісторыі адыграла значную ролю ў прагматычным руху канца савецкай эпохі, і з тых часоў палітычная валтузня вакол сімвалаў мінулага стала ключавым полем канкурэнцыі, шмат у чым адлюстравана ў і абумовіўшы постсавецкую эвалюцыю⁹. У прыватнасці, дэбаты аб спосабах ушанавання ахвяр дзяржаўнага насілля ў мінулым тут, як і ўсюды ў свеце, цесна пераплятаюцца з дэбатамі наконт правоў чалавека сёння¹⁰.

Але з пачаткам вайны ва Украіне мы можам гаварыць пра пераход постсавецкай палітыкі памяці ў новую якасць ці, магчыма, нават пра новую з'яву, якая выходзіць за рамкі звычайных спосабаў інструменталізацыі мінуўшчыны. У цяперашнім расійска-ўкраінскім канфлікце мы робімся сведкамі ўзнікнення, а ў некаторых выпадках і культывавання новага падыходу да гісторыі, пры якім элементы мінуўшчыны і сучаснасці зліваюцца між сабой, а паслядоўная канва гістарычных падзей ломіцца.

Некаторыя з найбольш ярскых праяў гэтага сцірання межаў паміж мінуўшчынай і сучаснасцю звязаны з правядзеннем публічных “мемарыяльных перформансаў”. Прыгадаем такі прыклад. У Данецку ў Дзень

Обухов А. Новый генерал-омбудсмен Москалькова решила сражаться с Западом в правозащитной сфере // Московский комсомолец. 22.04.2016. <http://www.mk.ru/politics/2016/04/22/novyy-generalombudsmen-moskalkova-reshila-srazhatsya-s-zapadom-v-pravozashhitnoy-sfere.html> (стан на 25.04.2016).

⁹ Miller A., Lipman M. *The Convulsions of Historical Politics*. Budapest, 2012; *Politics of Memory in Post-Communist Europe* / Ed. V. Tismaneanu et al. Bucharest, 2010; *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past* / Ed. L. Stan. Abingdon, 2008.

¹⁰ Пра ўзаемасувязь правоў чалавека і гістарычнай памяці гл.: Huysen A. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford, 2003; Winter J. *The Performance of the Past: Memory, History, Identity* // *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe* / Ed. K. Tilms, F. van Vree, J. Winter. Amsterdam, 2010. P. 11–23.

незалежнасці Украіны 24 жніўня 2014 г. украінскіх ваеннапалонных прымусілі ўзяць удзел у “ганебным парадзе” перад натоўпам раззлаваных гараджан, якія, падбукхторанья арганізатарамі, кідалі гнілыя прадукты і плявалі ў вязняў; следам жа за калонай прайшла машына для ачысткі дарог. Важна падкрэсліць, што гэты парад быў зрэжысіраваны на ўзор знакамітага сталінскага “парада пераможаных”, калі нямецкіх ваеннапалонных правялі па Маскве, а следам пусцілі падмятальныя машыны для сімвалічнай ачысткі вуліцы. Менавіта гэтая паралель вызначала калектыўны эмацыйны фон у Данецку. Тут, праз семдзесят гадоў пасля Вялікай Айчыннай вайны, сакралізаваны гістарычны наратыў пра колішнюю вайну быў выкарыстаны рускімі протафашысцкімі арганізацыямі для легітымацыі рытуальнага акта насілля і прыніжэння, ажыццёўленага ў форме публічнага мемарыяльнага перформанса.

Той факт, што значная роля ў цяперашняй вайне ва Украіне належыць гістарычным рэканструктарам, – гэта яшчэ адзін прыклад радыкальнага размывання і нават растварэння межаў паміж мінулым і сучасным, паміж фантазіяй і рэальнасцю, якое адбываецца дзякуючы мемарыяльным перформансам. Вядома, гістарычныя рэканструкцыі зрабіліся глабальнай з’явай, адной з многіх новых формаў, пры дапамозе якіх сучасныя грамадствы маюць дачыненні са сваім мінулым. І ўсё ж у нашым рэгіёне мы бачым нешта новае. Тое, што ў іншых месцах застаецца, як правіла, бяскрыўдным хобі для аматараў гісторыі, людзей, апанаваных настальгіяй па мінуўшчыне, ці заўзятых медыявістаў, тут набыло больш злавеснае адценне. З асяроддзя энтузіястаў аматарскіх ваенна-гістарычных рэканструкцый выйшлі многія добраахвотнікі і нават лідары прарасійскага сепаратысцкага руху ва Украіне¹¹. Такім чынам, паводле выказвання Аляксандра Эткінда, гістарычная рэканструкцыя пачала

¹¹ Zhurzhenko T. Russia’s Never-ending War against “Fascism” // Eurozine. 8.05.2015. <http://www.eurozine.com/articles/2015-05-08-zhurzhenko-en.html> (стан на 18.08.2016); Mitrokhin N. Infiltration, Instruction, Invasion: Russia’s War in the Donbass // Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. 2015. № 1 (1). P. 228–229.

“паглынаць сучаснасць”, бо гістарычная гульня і рэальнасць пераблыталіся і змяшаліся, утварыўшы грымучую сумесь¹².

Больш за тое, гістарычная рэканструкцыя, паяднаўшы ў сабе забаўляльнае мерапрыемства і аплачаны дзяржавай палітычны спектакль, зрабілася інструментам для маніпулявання грамадскай памяццю і калектыўнымі эмоцыямі. Рэканструкцыя баёў стала адметнасцю шчодро фінансаваных шоу, якія цяпер штогод праводзяцца ў Севастопалі пад эгідай клуба байкераў-патрыётаў “Начныя ваўкі” – новага віп-гульца ў галіне гістарычнай прапаганды, які, карыстаючыся падтрымкай прэзідэнта Расійскай Федэрацыі, зладзіў ужо нямала маштабных мемарыяльных перформансаў, кожны з якіх прыцягваў вялікую ўвагу прэсы. Штогадовыя шоу “Начных ваўкоў” – гэта вельмі наглядны прыклад таго, як можна ўплываць на калектыўную гістарычную памяць пры дапамозе такіх тэатралізаваных відовішчаў. У 2014 г. іх шоу пад назвай “Вяртанне”, арганізаванае ў гонар далучэння Крыма да Расіі, адзначылася праходам некалькіх тысяч матацыклаў, падзеленых на тры калоны, які завяршыўся ля мясцовага мемарыяльнага комплексу ў гонар Другой сусветнай вайны; апроч таго, у ім была задзейнічана ваенная тэхніка расійскага Чарнаморскага флота¹³. У 2015 г. тэмай

¹² Эткінд так выказаўся пра гэта: “[Гістарычныя] рэканструктары павінны, проста абавязаны разумець розніцу паміж мінуўшчынай і сучаснасцю. Яны цяпер гуляюць у дзіўную мінуўшчыну. Трэба разумець адрозненне паміж гульнёй і рэчаіснасцю. Паміж сном і явай. Няхай яны бачаць сны і гуляюць у свой дзіцячы сад. Няхай рэканструкцыя застаецца на сваім месцы. Калі ўсё гэта пачынае бльгацца, змешвацца і падмяняцца, дык гэта сапраўды небяспечна. Пужае нежаданне бачыць розніцу з рэальнасцю. Здаровая памяць павінна прызнаваць гэтыя адрозненні, тужыць па мінулым, але разумець, што да яго не вярнуцца. Адмова ад прызнання гэтага адрознення, вера, што мінулае цяпер вяртаецца, – гэта паталогія. Рэканструкцыя, якая паглынае сучаснасць, ні да чаго добрага не вядзе”. Цыт. паводле: Земцов А. Александр Эткінд: “Реконструкторы сейчас играют в странное прошлое” // Газета недели в Саратове. 7.10.2014. <https://fnvolga.ru/newspaperArticle/view/id/2854> (стан на 25.08.2016).

¹³ Савченко Н. В Севастополе прошло байк-шоу “Возвращение” // “Российская газета”. 9.08.2014. <https://rg.ru/2014/08/09/reg-kfo/baikery.html> (стан на 26.08.2016).

шоу “Начных ваўкоў” стала Другая сусветная вайна – у яго фінале глядачы ўбачылі інсцэніроўкі тагачасных падзей, выкананыя сучаснымі вайскоўцамі з выкарыстаннем арыгінальнай зброі таго перыяду:

«Роўна апоўначы святло пагасла, потым з’явіўся нямецкі “Месершміт” і пачалася бамбардзіроўка. А затым – бой за Перамогу. <...>

У спектаклі ўдзельнічала рэальная баявая тэхніка Другой сусветнай. Танкі і “Кацюшы” стралялі ў нямецкіх салдат 70 гадоў таму. У якасці масоўкі – вайскоўцы з баявой зброяй».

Гэтыя маштабныя гістарычныя рэканструкцыі крыху нагадваюць масавыя вулічныя тэатралізаваныя інсцэніроўкі падзей Кастрычніцкай рэвалюцыі, якія ладзіліся для святкавання юбілейных датаў у першыя дзесяцігоддзі савецкага перыяду. Часта можна пачуць, што ў 1927 г. у час інсцэніроўкі штурму Зімовага палаца загінула больш людзей, чым у арыгінальных падзеях 1917 г.; так ці інакш, у абодвух выпадках мы можам наглядна бачыць, як рэканструкцыя перасягае арыгінальную падзею і пераадкрывае мінуўшчыну зыходзячы з патрэб сённяшняга дня. Нядзіва, што для ідэолага расійскага неаімперыялізму Аляксандра Праханава, канцэпцыя якога “Пятая імперыя” і стала асновай для шоу “Начных ваўкоў” у жніўні 2015 г., гэтая імпрэза была “тварэннем новай рэальнасці”¹⁴.

¹⁴ Зладжанае “Начнымі ваўкамі” ў 2016 г. байк-шоу мела назву “Каўчэг збаўлення” і ўключала ў сябе піратэхнічныя эфекты, матацыклетныя трукі і доўгія высакамоўныя маналогі на гістарычную тэматыку. Праханаў так выказаўся з нагоды шоу: «Тут вельмі шмат агню, святла, музыкі, сілы, танца. Тут усё тое, што адбываецца ў храме. У храме, які збудаваў “Хірург” [лідар “Начных ваўкоў”], творыцца новая рэальнасць. Таму што “Пятая імперыя” – гэта сённяшняя наша Расія. У маладых людзях, якія гэта бачаць, абуджаецца наша спрадвечная імперская свядомасць. “Хірург” у гэтым выпадку чараўнік, вяшчун, маг!». Цыт. паводле: Пятая імперыя і окаменевшыя склепы // Meduza.io. 17.08.2016. <https://meduza.io/shapito/2016/08/17/pyataya-imperiya-i-okamenevshie-sklepy> (стан на 26.08.2016).

Гэта толькі некалькі прыкладаў тых незвычайных спосабаў, пры дапамозе якіх адбываецца пераасэнсаванне мінуўшчыны і сучаснасці ў кантэксце вайны ва Украіне. Як сцвярджае Джэй Вінтэр, “памяць, увасобленая ў дзеяннях, займае цэнтральнае месца ў калектыўнай памяці”¹⁵; вось жа, некаторыя з аўтараў гэтай кнігі даследуюць спосабы, пры дапамозе якіх розныя мемарыяльныя рытуалы служаць для акрэслення межаў постсавецкай ідэнтычнасці, а нярэдка і для выяўлення ці штучнага стварэння “ворагаў”. Мы разгледзім з’яву гістарычнай рэканструкцыі, а таксама новыя перфарматыўныя практыкі, з дапамогай якіх па-новаму выбудоўваюцца ўзаемаадносіны паміж жывымі, тымі, хто загінуў на вайне, і ненароджанымі, – такія, напрыклад, як шэсці “Неўміручага палка”, у час якіх людзі праходзяць па вуліцах з фотаздымкамі сваіх продкаў – удзельнікаў вайны, ці народныя фертыльныя рытуалы, што здзяйсняюцца маладымі мужам і жонкай ля танкаў і іншых ваенных помнікаў. Усё гэта пашырае наша ўяўленне пра механізмы калектыўнай мабілізацыі ў перыяды палітычнага крызісу. У прыватнасці, дапамагае знайсці адказ на адно з цэнтральных пытанняў украінска-расійскага канфлікту: як здарылася, што пад уплывам гістарычных міфаў і канцэпцый мінулага, спраектаваных на сучаснасць, людзі ўбачылі ў цяперашняй вайне няскончаную бітву Другой сусветнай, а некаторыя нават наважыліся ўзяць у рукі зброю?

Рэгіён памяці? Наднацыянальная памяць у Расіі, Беларусі і Украіне

Новая паддысцыпліна “Даследаванні памяці ва Усходняй Еўропе” часта засяроджваецца на падзеле паміж Заходняй і Усходняй Еўропай; пры гэтым Расію хоць і прылічаюць да аднаго з бакоў, але выносяць за дужкі як нейкі асаблівы выпадак. Мы ж збіраемся сканцэнтравана акуравацца на Расіі, Украіне і Беларусі, каб намаляваць

¹⁵ Winter J. The Performance of the Past: Memory, History, Identity. P. 11.

больш дыферэнцаваную карціну гэтай часткі Усходняй Еўропы. Цяперашні ўкраінска-расійскі канфлікт затушоўвае той факт, што на самай справе тутэйшым грамадствам не так і далёка ўдалося адысці ад савецкай эпохі, калі тры згаданыя рэспублікі складалі славянскае ядро Савецкага Саюза, а памяць пра Вялікую Айчынную вайну фармавала аснову познесавецкай ідэнтычнасці. Вядома ж, гаворка ідзе пра Украіну (за выключэннем яе заходніх рэгіёнаў), Беларусь і заходнія вобласці Расіі, дзе калектыўны досвед Другой сусветнай вайны найбольш дакладна адпавядаў афіцыйнаму савецкаму наратыву Вялікай Айчыннай, што спрыяла яго прыняццю мясцовым насельніцтвам і паспяховаму выкарыстанню постсавецкімі элітамі. У той жа час сёння мы знаходзімся ў тым пункце, дзе пераасэнсаваныя нацыянальныя міфы пра Другую сусветную вайну пачынаюць рэзка разыходзіцца.

Легітымнасць пасляваеннага СССР грунтавалася на перамозе над нацысцкай Германіяй, а ў аснове афіцыйнай карціны вайны ляжаў распрацаваны ў брэжнеўскую эпоху трыумфальна-гераічны наратыв пра “Вялікую Айчынную вайну”¹⁶. Гэтая палітыка дапамагла падавіць траўматычныя ўспаміны не толькі пра саму вайну, але і пра замоўчванне сталінскія рэпрэсіі¹⁷. Яна ж спрыяла кансалідацыі калектыўнай ідэнтычнасці і фармаванню наднацыянальнай супольнасці, што атрымала назву “савецкага народа”¹⁸.

Міф пра Вялікую Айчынную вайну быў культурным падмуркам не толькі “новай гістарычнай супольнасці – савецкага народа”, але і, беручы вузей, грамадстваў трох

¹⁶ Weiner A. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, 2001; Дубин Б. Память, война, память о войне. Конструирование прошлого в социальной практике последних десятилетий // *Общественные записки*. 2005. № 4 (43).

¹⁷ Etkind A. *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford, 2013.

¹⁸ Пра гэта гл.: Brunstedt J. *Building a Pan-Soviet Past: The Soviet War Cult and the Turn Away from Ethnic Particularism* // *The Soviet and Post-Soviet Review*. 2011. № 2 (38). P. 149–171.

славянскіх рэспублік, якія складалі этнічнае і культурнае ядро СССР. Міф пра “агульную перамогу” адыграў асаблівую ролю ва ўзаемаадносінах паміж Масквой, Кіевам і Мінскам; ён адпавядаў базавай гістарычнай парадыгме ўсходнеславянскага адзінства і “братэрства”¹⁹. Ва Украіне гэта дапамагло заглушыць “альтэрнатыўную” памяць пра антысавецкае нацыяналістычнае супраціўленне і яго калабарацыю з нацыстамі²⁰. У Беларусі міфалагізаваны самавобраз “рэспублікі-партызанкі”, якая выканалала ключавую ролю ў абароне Савецкага Саюза і забяспечыла перамогу, зрабіўся вызначальнай рысай пасляваеннага грамадства.

І хоць спачатку асноўныя сімвалы і наратывы, звязаныя з савецкім міфам пра Вялікую Айчынную вайну, былі агульнымі для Украіны, Расіі і Беларусі, постсавецкія інтэрпрэтацыі гэтага міфа ў трох згаданых краінах развіваліся па-рознаму. Калі ў Расіі міф пра Вялікую Айчынную вайну быў інтэграваны ў новую афіцыйную канцэпцыю рускай ідэнтычнасці, дзяржаўнага патрыятызму і воінскай славы, ва Украіне “падзеленая культура памяці” перашкодзіла нацыянальным элітам дасягнуць кансэнсусу наконт Другой сусветнай вайны. У Беларусі, дзе ваенная міфалогія займала нават больш важнае месца, чым у Расіі, традыцыйны савецкі наратывы, захаваны пры Лукашэнку, усё часцей аспрэчваецца інтэлектуаламі з апазіцыйнага асяроддзя, якія амаль не прадстаўлены ў падкантрольным дзяржаве сегменце публічнай прасторы. Між тым, у апошнія гады назіраецца няспынная барацьба за “права ўласнасці” на Перамогу. Адзін з самых вядомых прыкладаў такой барацьбы – заява Пуціна, зробленая ў 2010 г., што Расія перамагла б у вайне “нават без

¹⁹ Yekelchik S. *Stalin's Empire of Memory: Russian – Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto – Buffalo, 2004.

²⁰ Гриневиц В. “Расколотае памяць”: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gri24.html> (стан на 9.01.2017).

Украіны”²¹. І ва Украіне, і ў Беларусі наратыў пра “агульную перамогу” і “агульныя ахвяры” быў прысвоены прарасійскімі палітычнымі сіламі. У постмайданнай Украіне сфармаваўся новы кансэнсус наконт Другой сусветнай вайны як трагічнай, а не гераічнай старонкі айчыннай гісторыі, а фармулёўка “Вялікая Айчынная вайна” знікла з музеяў і падручнікаў. У той жа час адсылкі да Вялікай Айчыннай вайны нярэдка можна пачуць у публічных выступленнях прэзідэнта Украіны Пятра Парашэнкі ў кантэксце расійскай агрэсіі на Данбасе.

З распадам Савецкага Саюза імперыя калектыўнай памяці, збудаваная Брэжневым, рухнула не адразу – яе фрагменты былі інструменталізаваны палітычнымі элітамі ў новых незалежных дзяржавах. Даследчыкі калектыўнай памяці ва Усходняй Еўропе, як правіла, аддаюць больш пільную ўвагу працэсам нацыяналізацыі памяці пасля завяршэння “халоднай вайны”²², але інструменталізацыя памяці ў нашым рэгіёне ажыццяўляецца не толькі дзеля стварэння новых нацыянальных “незалежніцкіх” наратываў. Адзін з процілеглых прыкладаў – узведзены ў 1995 г.

²¹ Так пра гэта пісалі ў прэсе; дакладныя словы Пуціна (у адказ на пытанне “Хірурга” пра тое, ці была б магчымай перамога ў вайне, калі б Украіна і Расія былі рознымі дзяржавамі) гучалі наступным чынам: “Цяпер пра нашы адносіны з Украінай. Я дазволю сабе з вамі не пагадзіцца, калі вы цяпер казалі, што, калі б мы былі падзелены, мы не перамаглі б у вайне. Мы ўсё роўна перамаглі б, таму што мы краіна пераможцаў. І больш за тое – пад тым, што я сказаў, ёсць пэўны грунт. Калі мы паглядзім статыстыку Другой сусветнай вайны, дык высветліцца, што найбольшыя страты ў Вялікай Айчыннай вайне панесла менавіта РСФСР – больш за 70% страт. Гэта значыць, што вайна выйграная – не хачу нікога крыўдзіць, але ж – у асноўным за кошт чалавечых і індустрыяльных рэсурсаў Расійскай Федэрацыі. Гэта гістарычны факт, гэта ўсё ў дакументах ёсць. Гэта ані не прымяняе таго значэння, якое адыгралі ў агульнай перамозе рэспублікі былога Савецкага Саюза. Але безумоўна, калі мы былі разам, мы ўяўлялі сабой куды больш магутную сілу”. Відэа гэтай гутаркі гл.: <https://www.youtube.com/watch?v=26dcHyMASYs>.

²² Гл., напр.: Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past / Ed. J.-W. Müller. Cambridge, 2002.

ваенны мемарыял у Прохараўцы пад Белгарадам, які быў інтэграваны ў новы наратыў пра славянскае адзінства і зрабіўся абавязковым месцам для сумеснага наведвання расійскімі, украінскімі і беларускімі лідарамі²³. У траўні 2000 г., перад сустрэчай Пуціна, Лукашэнкі і Кучмы, тамсама была пабудавана праваслаўная капліца са “звонам яднання трох брацкіх славянскіх народаў”, аздобленая абразамі трох святых – заступнікаў трох славянскіх краін. Патрыярх Алексій II, які адкрыў сустрэчу трох прэзідэнтаў у Прохараўцы з нагоды 55-годдзя перамогі над нацысцкай Германіяй, у сваёй прамове асаблівы націск зрабіў на тэме славянскага адзінства: “Сыны рускага, украінскага, беларускага народаў гераічна змагаліся тут супраць агульнага неспрыяцеля, абараняючы адзіную Радзіму. Шмат хто з іх паклаў жыццё сваё дзеля мірнай і свабоднай будучыні Айчыны. Ніхто не змог бы, нават калі б захацеў, раздзяліць магілы палеглых. У бітве, у самаахвяраванні, у Перамозе яны былі адзіныя. Адзіная іх слава, адзіная наша памяць. <...> І найлепшай данінай героям будзе трывалае захаванне адзінства ўкраінцаў, расіян і беларусаў”²⁴.

У сярэдзіне 2000-х гадоў Прохараўка стала сімвалам “усходнеславянскага ўз’яднання”, пад якім разумелася палітычная, эканамічная і культурная інтэграцыя трох былых савецкіх рэспублік. Палітычныя эліты, зацікаўленыя ў гэтым праекце, імкнуліся ўпісаць “Вялікую Перамогу” ў новы дыскурс панславізму і праваслаўнага адзінства, адаптуючы для гэтага савецкія сімвалы, наратывы і рытуалы.

Такім чынам, самавызначанае (а хутчэй, вызначанае Расіяй) усходнеславянскае ядро былой савецкай прасторы

²³ Zhurzhenko T. Shared Memory Culture? Nationalizing the “Great Patriotic War” in the Ukrainian-Russian Borderlands // *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives* / Ed. M. Pakier, J. Wawrzyniak. New York – Oxford, 2015. P. 169–192.

²⁴ Святейший Патриарх Московский и всея Руси Алексий II и президенты России, Украины и Белоруссии посетили Белгород и поселок Прохоровку // *Русская Православная Церковь. Отдел внешних церковных связей*. 17.05.2000. www.mospat.ru/archive/nr005172.htm (стан на 25.07.2016).

з'яўляецца парадыгматычным рэгіёнам памяці, г. зн. “дыскурсіўнай арэнай, вынесенай па-над узровень нацыянальнай дзяржавы, але не поўнасю ўніверсальнай”²⁵. Існаванне гэтага рэгіёна памяці можна засведчыць як інстытуцыйна, так і эмпірычна: яго прыкмета – не толькі ўзаемадзеянне ў галіне мемарыяльнай палітыкі паміж дзяржаўнымі і недзяржаўнымі арганізацыямі, але і агульная гісторыя ваенных пакут і пасляваеннага аднаўлення ў складзе СССР. Выпадак з Прохараўкай паказвае, што палітычныя эліты ў Беларусі, Расіі і Украіне стварылі спецыяльныя юрыдычныя, бюракратычныя і сімвалічныя структуры, каб паспрабаваць аб’яднаць ваенныя наратывы і абгрунтаваць прэтэнзіі на супольную ідэнтычнасць. Іншы прыклад – святкаванне 11 красавіка “Міжнароднага дня вызвалення вязняў фашысцкіх канцлагаў”, памятнай даты, невядомай за межамі постсавецкіх дзяржаў²⁶. Зусім нядаўна, пасля ўварвання Расіі ва Усходнюю Украіну і Крым, падобнае супрацоўніцтва на найвышэйшым узроўні скарацілася. Так, у 2015 г. Беларусь здзейсніла сімвалічны адыход ад расійскай мемарыяльнай мадэлі, прыдумаўшы ў якасці ўласнай альтэрнатывы георгіеўскай стужцы “кветку Перамогі” – яблыневы цвет на чырвона-зялёнай стужцы, якую цяпер надзяваюць ветэраны і гледачы ў час святочных імпрэз на Дзень Перамогі 9 траўня²⁷. Тым не менш, відавочна, што мемарыяльныя

²⁵ Olick J. K. Foreword // *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives* / Ed. M. Pakier and J. Wawrzyniak. New York – Oxford, 2015. P. x.

²⁶ Bekus N. Constructing Post-Soviet Space as a ‘Remembering Community’: Contested Nazi Victimhood after 1989 (даклад на канферэнцыі “Regions of Memory II: Memory Regions as Discourse and Imagination”, праведзенай у Варшаве 17–19 сакавіка 2016 г. пад эгідай Еўрапейскай сеткі памяці і салідарнасці).

²⁷ Больш інфармацыі аб праекце “Кветкі Вялікай Перамогі” можна знайсці на інтэрнет-партале “Моладзь Беларусі”: <http://brsm.by/projects/tsvety-velikoj-pobedy/>. У прыведзеным там апісанні тлумачыцца, што яблыневы цвет “увасабляе сабой непарўную сувязь пакаленняў і шчырую ўдзячнасць воінам-героям, якія падарылі сваім дзецям і ўнукам Вялікую Перамогу, магчымасць спакойна жыць, працаваць, гадаваць дзяцей і

сімвалы і наратывы ў гэтым рэгіёне цесна пераплецены, і хоць на змену сумеснаму выкарыстанню агульнай сімволікі ўсё часцей прыходзяць канфлікты ў сферы памяці, аб'яднаўчая яе аснова застаецца трывалай.

Вышэйакрэсленая рэгіянальная перспектыва – гэта плённая прызма для вывучэння культур памяці Беларусі, Расіі і Украіны, бо яна прызнае, што спецыфічная савецкая міфалогія, прысвечаная Вялікай Айчыннай вайне, адыграла вельмі значную ролю ў развіцці гэтых трох краін, аднак пры гэтым дазваляе вывучаць паступовыя змены нацыянальных канцэпцый памяці і іх узаемаўплыў адна на адну праз дзяржаўныя межы. Такім чынам, наша рашэнне засяродзіцца на трыкутніку Расія – Украіна – Беларусь не варта разглядаць як праяву маўклівай згоды з ідэалагічным канструктам адвечнага ўсходнеславянскага адзінства і братэрства²⁸. Змешчаныя ў кнізе нарысы наглядна дэманструюць, што памяць выступае полем барацьбы як унутры кожнай дзяржавы, так і паміж імі.

Пакручастыя шляхі калектыўнай памяці ў гэтых былых савецкіх краінах даюць таксама павучальны контрпрыклад пашыранаму тэзісу, згодна з якім глабальным сімвалам пакут, перажытых чалавецтвам у XX ст., з'яўляецца Халакост²⁹. Крыху парадаксальна, што акурат у

гэтаксама, як у памятным траўні 1945 года, шчыра радавацца расквітнелым садам, што зрабіліся сімвалам новых мірных перамог суверэннай Беларусі”.

²⁸ Пра гісторыю мэтанакіраванага ўкаранення ў навуковы ўжытак паняцця “ўсходнеславянскай” моўнай групы і яго палітычнага выкарыстання гл.: Kamusella T. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke, 2008. Гл. таксама развагі У. Куліка пра ўсходнеславянскі / савецкі наратыв, які пастулюе, што Украіна, Расія і Беларусь утвараюць сабой непарыўную цэласць: Kulyk V. *War of Memories in the Ukrainian Media: Diversity of Identities, Political Confrontation, and Production Technologies // Memory, Conflict and New Media: Web Wars in Post-Socialist States* / Ed. E. Rutten, J. Fedor, and V. Zvereva. Abingdon, 2013. P. 63–81.

²⁹ Levy D., Sznajder N. *Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory // European Journal of Social Theory*. 2002. № 5. P. 87–106.

тым самым рэгіёне, дзе масавае знішчэнне яўрэйскага насельніцтва Еўропы адбывалася ў індустрыяльных маштабах (побач з Польшчай, Венгрыяй, краінамі Балтыі і іншымі ўсходнеславянскімі дзяржавамі), метанаратыў пра цэнтральнае месца Халакосту ў сусветнай культуры памяці скінуты са свайго п'едэстала. Вядома, Халакост тут не забыты, няхай сабе афіцыйны савецкі наратыў і не дапускаў пастаноўкі ніякага асаблівага акцэнта на масавых пакутах яўрэйў, замест гэтага абагульнена гаворачы пра гібель “мірных савецкіх грамадзян”³⁰. Але Халакост у гэтым рэгіёне дакладна не з'яўляецца цэнтральным стрыжнем памяці; хутчэй ён саборнічае за першынство з іншымі асноватворнымі міфамі, куды ўваходзяць культ Перамогі і нацыянальныя мартыралогіі.

Між тым, памяць пра Халакост можна разглядаць як пункт сутыкнення паміж мясцовай і глабальнай павесткай. Палітычныя эліты, незалежна ад іх поглядаў, не могуць пазбегнуць адсылак да Халакосту як універсальнага сімвала гісторыі XX ст. Так, пуцінскі рэжым прысвоіў і тым ці іншым спосабам адаптаваў пад свае патрэбы глабальныя дыскурсы прызнання Халакосту і правоў чалавека дзеля ўласнай легітымацыі³¹, а празаходні ўрад Украіны звяртаецца да тэмы Халакосту, каб прадэманстраваць сваю прыхільнасць да еўрапейскіх каштоўнасцяў. Адначасова маштабнае публічнае ўшанаванне ў верасні 2016 г. 75-годдзя масавых расстрэлаў ва ўрочышчы Бабін Яр у Кіеве і новыя мемарыяльныя комплексы, створаныя намаганнямі грамадзянскай супольнасці (такія, як “Прастора сінагог” у Львове), сведчаць пра новую тэндэнцыю да інтэграцыі Халакосту ў нацыянальны гістарычны наратыў.

У цэлым усе тры культуры памяці застаюцца фундаментальна структураваныя савецкім міфам пра Вялікую Айчынную вайну. Гэта справядліва нават тады (а па

³⁰ Гл.: Альтман И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41).

³¹ Fedor J. Introduction: Russian Media and the War in Ukraine // Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. 2015. № 1 (1). P. 2.

сутнасці, асабліва тады), калі іх погляды на гэты міф дыяметральна разыходзяцца. Як сцвярджаў Майкл Ротберг, вастрыня канфліктаў вакол памяці часткова тлумачыцца “рытарычнай і культурнай *блізкасцю*, здавалася б, процілеглых гістарычных парадыгмаў”³². Ротбергава рэмарка наконт таго, што наша стаўленне да мінуўшчыны заўсёды мае “нечаканыя ці нават непажаданыя наступствы, якія звязваюць нас з тымі, каго мы лічым чужынцамі”, асабліва падыходзіць тут, дзе нібыта самыя радыкальныя спробы адрынуць савецкую парадыгму так часта спрыяюць хіба што яе далейшаму замацаванню³³. Пацвярджаннем гэтага тэзіса служаць зацятыя спрэчкі пра ролю Сталіна ў расійскай гісторыі і, у прыватнасці, у перамозе над нацыскай Германіяй, якія парадаксальна аб’ядноўваюць лібералаў і нацыяналістаў у адным дыскурсіўным полі. Спробы стварыць антысавецкі нацыяналістычны наратыў, у якім месца герояў адводзіцца членам Арганізацыі ўкраінскіх нацыяналістаў (АУН) і Украінскай паўстанцай арміі (УПА), як паказвае Юлія Юрчук, часта капіюць традыцыйную савецкую прапагандыскую традыцыю і карыстаюцца яе стылёвымі сродкамі. Тое самае можна сказаць пра некаторыя нацыяналістычныя наратывы ў Беларусі, дзе ў той самы час кіраўнічы рэжым паралельна прысвойвае ўсё больш сімвалаў і сюжэтных ліній з культурна-гістарычнага багажу апазіцыі.

Марк Д. Штэйнберг прапануе яшчэ адзін погляд на Усходнюю Еўропу, якім мы карыстаемся ў нашым аналізе. Ён піша: “...калі мы прытрымліваемся азначэння рэгіёна як прасторы, якую акрэсліваюць перш за ўсё сацыяльныя адносіны, а не агульныя рысы культуры, дык Усходняя Еўропа з’яўляецца якраз такой прасторай, з яе ўнікальнай вельмі стракатай спадчынай і часта нечаканай

³² Rothberg M. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, 2009. P. 7 (курсіў наш).

³³ Portnov A. *Bandera Mythologies and Their Traps for Ukraine // “openDemocracy. Russia and beyond”*. 22.06.2016. <https://www.opendemocracy.net/od-russia/andrii-portnov/bandera-mythologies-and-their-traps-for-ukraine> (стан на 24.07.2016).

эвалюцыяй. Асабліва ж характэрна для рэгіёна тое, што ў мадэрную эпоху тут былі зроблены спробы прымусява ўніфікаваць і стабілізаваць адносіны праз абсорбцыю нацыянальнай спецыфікі імперыямі і шматнацыянальнымі дзяржавамі, хоць сёй-той намагаўся і наогул сцерці гэтую спецыфіку”³⁴.

Што да нашых трох краін, дык варта згадаць: узаемаадносіны паміж імі часта апісваліся і структураваліся ў катэгорыях роднасці і праз метафары, звязаныя з роднасцю, а не, напрыклад, з добрасуседствам ці партнёрствам. Гэта важна ўсведамляць, каб зразумець эмацыйнае напружанне сучасных “войнаў памяці”. Так, паводле расійскіх СМІ, “асабліва крыўднымі і горкімі”, як выказалася адна журналістка, постсавецкія войны памяці робіць той факт, што “ў кола асноўных ворагаў уваходзяць... роднасныя славянскія народы”³⁵. Такім чынам, старыя метафары славянскага братэрства і славянскіх кроўных повязяў захоўваюць сваю сімвалічную сілу, але цяпер часта нясуць адмоўны зарад. Настойваючы на адзінстве і роднасці народаў СССР, савецкая прапаганда паралельна клеймавала ўкраінскіх нацыяналістаў часоў Другой сусветнай вайны як “зраднікаў Радзімы”, і гэтае абвінавачанне перагукаецца з нядаўнімі войнамі памяці на постсавецкай прасторы. Так, новы помнік “ахвярам АУН-УПА” пад назвай “Стрэл у спіну”, які з’явіўся ў Сімферопалі ў 2007 г., уяўляе сабой постаць параненага савецкага салдата, якога трымае ў сваіх абдымках жанчына. Гісторыя гэтай метафары ўзыходзіць да імперскага перыяду ўкраінска-расійскіх стасункаў³⁶. Гэты факт дапамагае растлумачыць эмацыйную сілу паняцця “зрады” ў кантэксце сённяшняга

³⁴ Steinberg M. D. Emotions History in Eastern Europe // *Doing Emotions History* / Ed. S. J. Matt, P. N. Stearns. Urbana, 2014. P. 75–76.

³⁵ Цыт. паводле: Маевская Я. Кому и зачем надо порочить историю России // *Вечерняя Москва*. 29.12.2009. № 246.

³⁶ Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // *Россия – Украина: история взаимоотношений* / отв. редакторы: А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. Москва, 1997. С. 125–144.

ўкраінска-расійскага канфлікту, бо празаходняя Украіна ўяўляецца “траянскім канём” амерыканскага імперыялізму. Такім чынам, даміноўны матыў “братэрства” цяпер апынуўся фактычна перакручаным навыварат і ператварыўся ў новую ключавую метафару “здрыды”. Захаванне гэтай асноўнай ідэі зводзіць выбар паміж даступнымі ролевымі катэгорыямі да радыкальнага мінімуму: можна быць або братам, або здраднікам.

Паспяховае інструменталізацыя ваеннай памяці на постсавецкай прасторы была магчымай дзякуючы таму, што ў народзе міф пра Вялікую Айчынную вайну захаваў яшчэ большую значнасць, чым сярод палітычных эліт. Фрэдэрык Корні адзначыў, што “ўдалыя дзяржаватворчыя наратывы абавязаны сваім поспехам комплексным узаемаадносінам паміж правіцелямі і падданымі”, а іх жыццяздольнасць “залежыць ад іх здатнасці прыцягваць індывідаў да працэсаў сэнсаўтварэння”³⁷. Дзень Перамогі 9 траўня, які азнаменаваў заканчэнне вайны, – найважнейшая дата афіцыйнага расійскага календара, але ён жа і адзінае постсавецкае свята, сапраўды папулярнае і ў Расіі³⁸, і за яе межамі³⁹. Як падкрэслівае Ніна Тумаркін, у канцы савецкай эпохі Дзень Перамогі “быў адначасова і інструментам прапаганды, якая эксплуатавала яго трыумф, і памінальным днём для мільёнаў сваякоў і сяброў палеглых на вайне”⁴⁰. Моцныя эмацыйныя сувязі паміж індывідуальнымі (сямейнымі) і калектыўнымі ўспамінамі пра вайну сведчаць, што міф пра Вялікую Айчынную вайну ўсё яшчэ адпавядае крытэрыям, акрэсленым Стывенам Коткіным у яго даследаванні савецкай

³⁷ Corney F. C. *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*. Ithaca, 2004. P. 2–3.

³⁸ Левинсон А. Война как прошлое и как будущее // *Неприкосновенный запас*. 2015. № 3 (10). <http://nlobooks.ru/node/6369> (стан на 14.11.2016).

³⁹ *Kriegsgedenken als Event: Der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa* / Hg. M. Gabowitsch, C. Gdaniec, E. Makhotina. Paderborn, 2016.

⁴⁰ Tumarkin N. *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York, 1994. P. 37 (курсіў наш).

ідэалогіі і прапаганды. Коткін адзначае, што немагчыма проста навязаць прапаганду зверху. Каб быць эфектыўнай, піша Коткін, прапаганда “павінна прапанаваць аповед, які людзі ў той ці іншай ступені гатовы прыняць; аповед, які здольны захапіць уяўленне і які можна пераклаваць па-свойму”⁴¹. І міф пра вайну дагэтуль паспяхова ва ўсіх гэтых адносінах. У рэтраспектыўным кантэксте, пасля Крыма, ён усё яшчэ ўспрымаецца як самы магутны ідэнтыфікацыйны маркёр “рускага свету”, пад якім у шырокім сэнсе разумеюць усходнеславянскую, ці праваслаўную, цывілізацыю. Як прадэманстравала “руская вясна” 2014 г., нават праз чвэрць стагоддзя пасля распаду СССР культурная і ідэалагічная прыхільнасць да міфа пра Вялікую Айчынную вайну перасягае палітычную лаяльнасць да новых нацыянальных дзяржаў.

Расія

Ужо наблілі аскаміну канстатацыі, што перамога ў Вялікай Айчыннай вайне сёння засталася адзінай значнай гістарычнай падзеяй, прыдатнай на ролю краевугольнага каменя для постсавецкай расійскай нацыянальнай ідэнтычнасці⁴². Немалаважна і тое, што Перамога выцесніла ці замяніла сабой усе іншыя падзеі, якія маглі б прэтэндаваць на ролю сімвала нацыянальнага адзінства, дасягнутага праз супольныя пакуты і ахвяры, – напрыклад, сталінскія рэпрэсіі. Той факт, што Расійская Федэрацыя ў значнай ступені лічыць сябе правапераемніцай СССР, не дазваляе ёй абвясціць насілле, чынёнае савецкімі ўладамі, нечым навязаным, прыўнесеным звонку. Замест гэтага, як сцвярджае Сяргей Ушакін, ваенная памяць,

⁴¹ Kotkin S. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley–Los Angeles, 1995. P. 358.

⁴² Гл., напр.: Гудков Л. “Пам’ять” о войне и массовая идентичность россиян // *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41); Wolfe T. C. *Past as Present, Myth, or History? Discourses of Time and the Great Fatherland War* // *The Politics of Memory in Postwar Europe* / Ed. R. N. Lebow, W. Kansteiner, C. Fogu. Durham, 2006. P. 249–283.

здаецца, функцыянуе як свайго роду замяшчальнік, “чорная дзірка”, здольная паглынуць усе непрызнаныя траўмы, перажытыя Расіяй у XX ст.⁴³.

Нягледзячы на размыванне ў апошнія дзесяцігоддзі шматлікіх табу наконт ролі СССР у Другой сусветнай вайне⁴⁴, савецкі міф пра Вялікую Айчынную вайну, цяпер абноўлены і ўключаны ў новы расійскі гістарычны наратыў, у значнай ступені захоўвае свой свяшчэнны і недатактыльны статус. Кожны наступны расійскі ўрад укладае значныя рэсурсы ў падтрыманне культуры Перамогі і яго далейшае выкарыстанне ў якасці інструмента нацыянальнай асветы і патрыятычнага выхавання. Міф пра Перамогу ўяўляецца настолькі важным для нацыябудаўнічага праекта, што дзяржава лічыць сябе абавязанай стаяць на яго варце: так, адмова прызнаць перамогу Чырвонай арміі была аднесена да катэгорыі крымінальных злачынстваў.

Савецкая роля ў разгроме фашызму выступае таксама важным элементам, што ляжыць у аснове расійскіх геапалітычных прэтэнзій на ролю вялікай дзяржавы⁴⁵. Апрача таго, цяперашні расійскі ўрад шырока выкарыстоўвае сімвалічны капітал, які вынікае з гэтай ролі, ва ўзаемаадносінах з былымі савецкімі рэспублікамі, калі любыя спробы апошніх адысці ад савецкага ваеннага наратыву (ці тым больш выйсці з расійскай сферы ўплыву) тракуюцца як праявы “фашызму”. Пачынаючы з 2014 г. сімвалы і вобразы савецкага ваеннага міфа выкарыстоўваліся таксама ў якасці “ідэалагічнай зброі” для інспірацыі прарасійскіх узброеных выступленняў ва Украіне. Так, трагічныя падзеі ў Адэсе, калі сутыкненні паміж прыхільнікамі і праціўнікамі Еўрамайдана скончыліся

⁴³ Цыт. паводле: Костерина И. Мы у прошлого не учимся, мы им живём // Неприкосновенный запас. 2015. № 4 (102) <http://magazines.russ.ru/nz/2015/4/11int.html> (стан на 26.07.2016).

⁴⁴ Пра гэта гл.: Carleton G. Russian Fiction at War // The Long Aftermath: Cultural Legacies of Europe at War, 1936–2016 / Ed. M. Bragança and P. Tame. New York – Oxford, 2016. P. 358–372.

⁴⁵ Падрабязней гл.: Zhurzhenko T. Russia’s Never-ending War against “Fascism” (спас. 15).

катастрафічным пажарам у Доме прафсаюзаў, дзе загінулі дзясяткі прарасійскіх пратэстоўцаў, часта апісваліся ў СМІ як “новая Хатынь”, г. зн. паўтор масавага забойства мірных жыхароў, здзейсненага ў беларускай вёсцы ў 1943 г., якое ў пазнейшым савецкім наратыве набыло статус “эгалоннага” фашысцкага злачынства. Ахвяры пажару ў Адэсе, у сваю чаргу, былі абвешчаны пакутнікамі, якія загінулі дзеля пабудовы “Наваросіі”⁴⁶. Лічылася, што ахвяры загінулі, з аднаго боку, каб даць пачатак “рускай вясне”, а з другога – у імя мінулых перамог рускай зброі, і гэтыя два вымярэнні часта цесна перапляталіся адно з адным. Напрыклад, адзін праваслаўны святар, каментуючы гэтыя падзеі, напісаў, што адскі пажар – гэта “АГНЯВОЕ АХВЯРАПРЫНАШЭННЕ <...> бласлаўёная ахвяра... і вечны праклён фашыстам!”⁴⁷. Вось толькі адзін з прыкладаў таго, як памяць пра Другую сусветную вайну выкарыстоўвалася для падбухторвання антыўкраінскіх выступленняў праз атаясамліванне ўкраінскага нацыяналізму з нямецкім нацызмам як увасабленнем абсалютнага зла.

Такім чынам, праз семдзсят гадоў пасля перамогі над нацысцкай Германіяй Расія заяўляе, што сутыкнулася з тым самым выклікам – пагрозай фашызму. Вось жа, “антыфашызм” зрабіўся цэнтральным элементам новай нацыянальнай ідэі і рухальнай сілай масавай нацыяналістычнай мабілізацыі ў сучаснай Расіі⁴⁸. Гэтая новая палітыка

⁴⁶ Гл. напр.: Даренский В. Одесская трагедия как символ современной Украины // Novoross.info. 6.05.2015. <http://www.novoross.info/general/31589-odesskaya-tragediya-kak-simvol-sovremennoy-ukrainy.html> (стан на 7.11.2016).

⁴⁷ Цыт. па: Часовые памяти / сост. А. Чистяков. Москва, 2014. С. 3 (вылучана намі).

⁴⁸ Гэтай тэндэнцыі ўжо некалькі гадоў. Ваяўнічыя пракрамлёўскія моладзевыя арганізацыі, накіраваныя “Нашых”, абгрунтоўвалі сваю легітымнасць гістарычнымі паралелямі, выкарыстоўваючы сакралізаваную версію гісторыі Другой сусветнай вайны для апраўдання неабходнасці процістаяць пагрозе вулічнага насілля пасля Аранжавай рэвалюцыі ва Украіне ў 2004 г. (гл.: Horvath R. Putin’s Preventive Counter-Revolution: Post-Soviet Authoritarianism and the Spectre of

памяці носіць паўсюдны характар: яна распасціраецца ад афіцыйнага дыскурсу і дыпламатычнай рыторыкі да сродкаў масавай інфармацыі, мастацкіх твораў (фільмаў, п'ес, нават опер) і акадэмічных манаграфій.

Украінскія падзеі супалі з хваляй “войнаў памяці” ўнутры самой Расіі. Вось толькі некалькі прыкладаў. У першай палове 2014 г. Пуцін падпісаў закон аб крыміналізацыі “пашырэння заведама непраўдзивай інфармацыі пра дзеянні СССР у час Другой сусветнай вайны”⁴⁹, кіраўніком кафедры айчыннай гісторыі XX–XXI ст. Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта прызначаны выхадзец з Федэральнай службы аховы⁵⁰, а гісторык Андрэй Зубаў звольнены (няхай і часова) з пасады ў Маскоўскім дзяржаўным інстытуце міжнародных адносін за артыкул, у якім ён параўноўваў цяперашнюю палітыку ў дачыненні да этнічных рускіх у блізкім замежжы з тым, як нацысты “ўрэгулявалі” пытанне судэцкіх немцаў⁵¹. У жніўні 2016 г., калі заканчвалася падрыхтоўка рукапісу гэтай кнігі, мы сталі сведкамі першага абвінаваўчага прысуду (які быў пакінуты ў сіле Вярхоўным судом) паводле артыкула 354.1 “Рэабілітацыя нацызму”, які, як згадвалася

Velvet Revolution. Abingdon, 2013). У 2010 г. пад эгідай дзяржавы была створана “недзяржаўная арганізацыя” “Свет без нацызму”, а ў 2013 г. расійскія афіцыйныя асобы назвалі адраджэнне неанацызму “галоўным выклікам XXI ст.”. Такую ж назву мела і міжнародная канферэнцыя, прысвечаная гэтай тэматыцы і арганізаваная ў Вашынгтоне пад эгідай расійскіх структур. Гл.: Заседание Российского организационного комитета “Победа” // Официальный сайт Президента России. 12.07.2013. <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/18714> (стан на 15.04.2015).

⁴⁹ Подписан закон о “реабилитации нацизма” // Информационно-аналитический центр “СОВА”. 5.05.2014. <https://www.sova-center.ru/misuse/news/lawmaking/2014/05/d29466/> (стан на 14.11.2016).

⁵⁰ Аптекарь П. Историки в штатском // Ведомости. 30.01.2014. <http://www.vedomosti.ru/opinion/news/22065861/istoriki-v-shtatskom> (стан на 1.11.2016).

⁵¹ Антонова Е. Профессора уволили за взгляды // Газета.ru. 24.03.2014. <http://www.gazeta.ru/social/2014/03/24/5962589.shtml> (стан на 1.11.2016).

вышэй, быў уключаны ў Крымінальны кодэкс Расійскай федэрацыі ў 2014 г.⁵²

Разважаючы пра расійскую палітыку ў сферы памяці, многія аддаюць першачарговую ўвагу пытанням пераемнасці паміж Савецкім Саюзам і Расійскай Федэрацыі, перспектывам расійскіх намаганняў адрадыць падабенства Савецкага Саюза і небяспеды пачатку новай “халоднай вайны”. Мы лічым такія інтэрпрэтацыі свайго роду “дымавой заслонай”, шмат у чым вельмі зручнай для сучаснага расійскага рэжыму, лідары якога часта падаюць сябе як адзіную альтэрнатыву канчатковаму адкату да сталінскіх практык і адвечных тэндэнцый, якія, маўляў, непазбежна вынікаюць з рускага нацыянальнага характару. Менавіта ў інтарэсах пуцінскага рэжыму выкарыстоўваць палітычную валтузню вакол мінуўшчыны для адцягнення ўвагі людзей ад палітычных праблем сучаснасці. Зноў жа, нягледзячы на вонкавае падабенства, гэта адрозніваецца ад таго, як ваенная міфалогія выкарыстоўвалася ў часы СССР. У адрозненне ад даўнейшай савецкай ідэалогіі, якая ўяўляла сабой цэласную і стабільную сістэму, пуцінская ідэалогія неаднародная і эклектычная, яна пазычае і аб’ядноўвае элементы як савецкага, так і імперскага наратываў з мэтай прадэманстраваць “веліч” Расіі.

Важна разумець, што цяперашняя палітыка ў сферы памяці зусім не азначае няўхільнай рэпрадукцыі старых крыўдаў і “старажытнай нянавісці” – хутчэй гэта свядомая актыўная міфатворчасць сучасных эліт. Як падкрэслівае Дункан Бел, міфы “не проста развіваюцца стыхійна,

⁵² Блогер Дзяніс Лузгін быў абвінавачаны ў перадруку на сваёй старонцы артыкула, у якім гаварылася, што “камуністы і Германія разам напалі на Польшчу, развязаўшы Другую сусветную вайну, г. зн. камунізм і нацызм сумленна супрацоўнічалі”. Вярхоўны суд Расіі пакінуў у сіле пастанову суда першай інстанцыі, дзе сцвярджалася, што гэтая фраза пярэчыць “фактам, устаноўленым Нюрнбергскім трыбуналам”. Гл.: Заявление Вольного исторического общества в связи с приговором Денису Лузгину // Сайт Вольного исторического общества. 5.09.2016. <http://volistob.ru/statements/zayavlenie-volnogo-istoricheskogo-obshchestva-v-svyazi-s-prigovorom-denisu-luzginu> (стан на 7.09.2016).

без актыўнага ўмяшання... Міфы канструююцца і фарму-юцца – або як наўмысная маніпуляцыя, або як асаблівае водгулле твораў літаратуры і мастацтва”⁵³. Падзеі, што разгортваюцца ў Расіі, можна разглядаць не як кульмінацыю культурна-палітычнага кансерватызму, а як стварэнне новай нацыі, на чым і настойвае расійскі апазіцыйны журналіст Алег Кашын у артыкуле з нагоды Дня Перамогі 2016 г., дзе ён аналізуе сутнасць расійскай палітыкі памяці. У гэтым артыкуле пад загалоўкам “Новае свята новага народа” Кашын адзначае, што хоць расіяне прывыклі лічыць сябе старым народам з багатай і даўняй культурай, на самай справе варта паглядзець на іх “як на новы народ, што штучна ствараецца проста цяпер у паскораным тэмпе, як туркі пры Кемаль-пашы. <...> Такому народу патрэбен акурат такі міф – міф пра продкаў, якія ў кровапралітнай вайне разграмілі пагрозу з Захаду, былі адданыя сваёй дзяржаве і гатовыя ахвяраваць сабой дзеля яе інтарэсаў”⁵⁴. У гэтым сэнсе Расія не так ужо моцна адрозніваецца ад Украіны і Беларусі, народы якіх часцей і лягчэй успрымаюцца як “новыя” нацыі, што маюць вострую патрэбу ва ўласнай гісторыі і ідэнтычнасці.

Украіна

У адрозненне ад Расіі ва Украіне супярэчлівыя погляды на савецкую мінуўшчыну і альтэрнатыўныя інтэрпрэтацыі Другой сусветнай вайны спрыялі ўзнікненню глыбокага палітычнага канфлікту, які раскалоў грамадства. У гэтым сэнсе Украіна нагадвае краіну, якая перажыла грамадзянскую вайну, нахштальт Іспаніі⁵⁵. Права інтэрпрэтаваць гістарычныя і геапалітычныя вынікі Другой

⁵³ Bell D. S. A. Mythscape: Memory, Mythology, and National Identity // *British Journal of Sociology*. 2003. № 1 (54). P. 75.

⁵⁴ Кашин О. Новый праздник нового народа // *Rus2web.ru*. 6.05.2016. <http://rus2web.ru/speczmaterialyi/novyyj-prazdnik-novogo-naroda.html> (стан на 14.11.2016).

⁵⁵ Shevel O. The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine // *Slavic Review*. 2011. № 1 (70). P. 137–164.

сусветнай вайны адкрыта аспрэчваецца канкурэнтнымі палітычнымі сіламі. Пераасэнсаванне Другой сусветнай вайны і яе ролі ў гісторыі Украіны непасрэдна звязана з “посткаланіяльным” пошукам нацыянальнай ідэнтычнасці і праблемай палітычнага выбару паміж Расіяй і Захадам. Калі пад час дзвюх прэзідэнцкіх каденцый Леаніда Кучмы (1994–2005) афіцыйныя асобы апелывалі да Другой сусветнай вайны як да “Вялікай Айчыннай вайны ўкраінскага народа”, тым самым надаючы савецкаму нарратыву нацыянальнае вымярэнне, дык у афіцыйным дыскурсе эпохі Віктара Юшчанкі (2005–2010) украінская нацыя фігуравала як ахвяра двух таталітарных рэжымаў. Паводле слоў Соф’і Грачовай⁵⁶, “новы афіцыйны гістарычны нарратыву паказваў вайну не столькі гераічнай падзеяй, колькі жажлівай трагедыяй, якую ўкраінскаму народу давялося перажыць з прычыны адсутнасці ўласнай нацыянальнай дзяржавы”. У часы Віктара Януковіча гэты падыход быў маргіналізаваны, а некаторыя даўнейшыя сімвалы (накшталт савецкага Сцяга Перамогі) былі вернуты ў афіцыйны ўжытак, што выклікала сур’ёзныя пратэсты.

Ва Украіне, у адрозненне ад Расіі і ў значна большай ступені, чым у Беларусі, з канца 1980-х гадоў у грамадскім полі прысутнічае альтэрнатыўны нацыяналістычны нарратыву пра Вялікую Айчынную вайну, які апелюе да АУН-УПА і іх лідараў – Сцяпана Бандэры і Рамана Шухевіча. Гэты нарратыву, які займаў даволі маргінальнае месца ў перыяд першага дзесяцігоддзя пасля здабыцця незалежнасці, у эпоху Віктара Юшчанкі быў узняты да ўзроўню палітыкі нацыянальнай памяці. Сімвалічная палітыка Юшчанкі, скіраваная на праслаўленне ўкраінскага нацыяналізму і асуджэнне савецкай улады як антыўкраінскай, палярызавала краіну. Усходнія вобласці Украіны, дзе найбольшай папулярнасцю карысталася Партыя рэгіёнаў, у час прэзідэнцтва Юшчанкі сталі галоўнай арэнай войнаў памяці.

⁵⁶ Grachova S. Unknown Victims: Ethnic-Based Violence of the World War II Era in Ukrainian Politics of History after 2004 (даклад на 4-м штогадовым Данілавым семінары ўкраінскіх даследаванняў, праведзеным на кафедры ўкраінскіх даследаванняў Атаўскага ўніверсітэта 23–25 кастрычніка 2008 г.).

Як адзначалі некаторыя каментатары, гэтыя войны памяці падрыхтавалі глебу для ўзброенага канфлікту на Данбасе: «Вайна ва Усходняй Украіне (якая атрымала назву “антытэрарыстычнай аперацыі”) афіцыйна пачалася ў красавіку 2014 г. Вайна ў розумах людзей, якая цяпер здаецца неад’емнай (і натуральнай) часткай бягучага ваеннага і грамадзянскага канфлікту, пачалася значна раней – калі мінуўшчына зрабілася важным элементам сучаснасці»⁵⁷. Звяртаючыся да ролі палітыкі ідэнтычнасці ў цяперашнім украінскім крызісе, Т. Журжэнка⁵⁸ паказала, як расколатая палітычная эліта Украіны адчыніла скрыню Пандоры, выкарыстоўваючы палітыку памяці ў якасці інструмента для масавай мабілізацыі выбаршчыкаў, і як Расія скарыстала “вайну ідэнтычнасцяў”, каб аслабіць Украіну і паспрабаваць прадухіліць яе пераарыентацыю на Захад.

Андрэй Партноў прапанаваў адзін з самых збалансаваных і ўзважаных аналізаў адраджэння бандэраўскай міфалогіі ў час еўрамайданаўскіх пратэстаў. Ён адзначае, што, апрача крайне правых шчырых прыхільнікаў Бандэры, былі і тыя, хто падхапіў гэты міф “за кампанію”, у адказ на спробы Крамля выставіць Майдан “фашысцкім”, хоць часта пры гэтым такія людзі мала што ведалі пра біяграфію і погляды Бандэры⁵⁹. Іншыя даследчыкі таксама звярнулі ўвагу на тое, як сімвал Бандэры набыў новыя значэнні ў ходзе майданаўскіх пратэстаў і прынамсі часткова адышоў ад выключна этнанацыяналістычнага разумення бандэраўскай спадчыны⁶⁰. Зрэшты, як сцвярджае

⁵⁷ Kasianov G. How History Goes Wrong: Historical Politics and its Outcomes // Cultural Anthropology. 28.10.2014. <https://culanth.org/fieldsights/611-how-history-goes-wrong-historical-politics-and-its-outcomes> (стан на 24.07.2016).

⁵⁸ Zhurzhenko T. A Divided Nation? Reconsidering the Role of Identity Politics in the Ukraine Crisis // Die Freidenswarte. 2014. № 1–2 (8). P. 249–267.

⁵⁹ Portnov A. Bandera Mythologies and Their Traps for Ukraine (спас. 33).

⁶⁰ Гл.: Kulyk V. Ukrainian Nationalism since the Outbreak of Euromaidan // Ab Imperio. 2014. № 4. P. 94–122; Yekelchuk S. The Conflict in Ukraine. What Everyone Needs to Know. New York – Oxford, 2015.

Партноў, у канчатковым выніку “многія апынуліся ў пастцы ўсё тых жа прапагандысцкіх схем, ад якіх яны хацелі вызваліцца”⁶¹.

Адна з самых неадназначных нядаўніх з’яў ва ўкраінскай палітыцы войнаў памяці – гэта адноўлены з новай сілай працэс “дэкамунізацыі”, якая працягваецца і дагэтуль. Гэты працэс неабходна разглядаць у кантэксце цяперашняй вайны з Расіяй і падтрымліваемымі ёю сепаратыстамі. Нядзіва, што гэтая вайна выставіла на першы план наратыў, засяроджаны вакол нацыянальна-вызваленчай барацьбы, які цяпер актыўна прасоўваецца Інстытутам нацыянальнай памяці на чале з гісторыкам Уладзімірам Вятровічам, вядомым сваёй супярэчлівай рэпутацыяй. Вятровіч, схільны да прымяншэння маштабаў злачынстваў, здзейшаных украінскімі нацыяналістамі супраць яўрэяў і палякаў у час Другой сусветнай вайны, ужо даўно зрабіўся аб’ектам крытыкі як унутры краіны, так і за яе межамі⁶². У 2014 г. вышэйгаданы інстытут распрацаваў чатыры законы, закліканыя ўкараніць новыя прынцыпы рэгулявання палітыкі памяці ва Украіне. 9 красавіка 2015 г. гэтыя законы былі ўхвалены Вярхоўнай Радай, а 15 траўня – падпісаны прэзідэнтам Парашэнкам, нягледзячы на міжнародную і ўнутраную крытыку і просьбы прывесці іх у адпаведнасць з еўрапейскім заканадаўствам аб правах чалавека⁶³.

Большая частка гэтай крытыкі адрасавалася двум з чатырох “дэкамунізацыйных” законаў. Першы з іх закліканы “скарэктаваць” грамадскае стаўленне да супярэчлівых УПА і АУН. Гэты закон адкрыта фармулюе афіцыйны канон “нацыянальных герояў”, што абмяжоўвае магчымасць

⁶¹ Гл.: Portnov A. Bandera Mythologies and Their Traps for Ukraine.

⁶² Гл.: Миллер А. Политика памяти в посткоммунистической Европе и ее воздействие на европейскую культуру памяти // Gefter.ru. 29.04.2016. <http://gefter.ru/archive/18391> (стан на 24.07.2016).

⁶³ Marples D. R. Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called “Anti-Communist Law” // Krytyka.com. 2015, April. <https://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-called-anti-communist-law> (стан на 24.07.2016).

публічных дэбатаў і ўскладняе навуковыя даследаванні гэтых пытанняў. Другі закон афіцыйна асуджае савецкі рэжым нароўні з нацысцкім, якія абодва прызнаюцца таталітарнымі, і крыміналізуе публічнае выкарыстанне камуністычнай і савецкай сімволікі. Абодва законы шырока крытыкаваліся за абмежаванне свабоды слова і спробу навязаць вузкі погляд на савецкі перыяд у гісторыі Украіны як акупацыю.

Два іншыя законы прыцягнулі менш увагі, хоць яны таксама пацягнулі за сабой важныя зрухі ва ўкраінскай палітыцы памяці. Па-першае, быў адкрыты вольны доступ да ўсіх архіваў былога КДБ. Па-другое, унесена істотная змена ў афіцыйны каляндар святочных і памятных датаў ва Украіне: 8 траўня абвешчана Днём памяці і прымірэння. Гэты дзень цяпер суіснуе з даўнейшым дзяржаўным святам – Днём Перамогі, які па-ранейшаму адзначаецца 9 траўня. Такім чынам, закон часткова парваў з савецкай (постсавецкай) традыцыяй святкавання 9 Траўня і з ранейшым наратывам пра Вялікую Айчынную вайну. Украіна дыстанцыявалася ад расійскіх сімвалаў Вялікай Айчычнай вайны (напрыклад, георгіеўскай стужкі), якая да 2014 г. выкарыстоўвалася ў постсавецкіх краінах хутчэй як нейтральны сімвал, але пасля “Рускай вясны” зрабілася сімвалам прарасійскага сепаратызму. Замест гэтага па ініцыятыве Інстытута нацыянальнай памяці быў распрацаваны новы нацыянальны сімвал – выява кветкі чырвонага маку ў спалучэнні з лозунгам “Больш ніколі” (“Ніколі знову”), які выразна апелюе да еўрапейскай традыцыі памяці пра вайну і яе цяперашняга постгераічнага імкнення засяродзіцца на жалобе па ахвярах вайны. Але ў афіцыйнай палітычнай рыторыцы і сімвалічнай палітыцы ўкраінскіх улад Вялікая Айчынная вайна ўсё яшчэ адыгрывае пэўную ролю. Так, прэзідэнт Парашэнка часта апелюе да гэтай вайны, праводзячы паралелі з расійскай агрэсіяй на ўсходзе, а сацыяльная рэклама службы ва ўкраінскай арміі робіць акцэнт на непарыўнасці сувязі з пакаленнем савецкіх ветэранаў. Можна канстатаваць, што новыя ахвяры, героі і пакутнікі вайны на Данбасе выцясняюць

памяць пра Другую сусветную вайну, хоць яе палітызаваныя сімвалы, нахштальт георгіеўскай стужкі, па-ранейшаму палярызуюць грамадства, а сутыкненні паміж прарасійскай апазіцыяй і ўкраінскімі нацыяналістычнымі радыкаламі сталі тыповымі для публічных урачыстасцяў на Дзень Перамогі.

У так званых Данецкай Народнай Рэспубліцы (ДНР) і Луганскай Народнай Рэспубліцы (ЛНР) рэалізуюцца альтэрнатыўныя нацыятворчыя праекты, са сваімі калектыўнымі міфалогіямі, героямі і пакутнікамі, і нават з новай нацыянальнай місіяй пад сцягам “антыфашызму”. Міф пра Вялікую Айчынную вайну служыць тут клеєм, што змацоўвае такія разнародныя з’явы, як рускае казацтва, ушанаванне шахцёраў-перадавікоў і педаляванне праваслаўных каштоўнасцяў. У рыторыцы самаабвешчаных лідараў ДНР і ЛНР выжыванне “маладых рэспублік” абвешчаецца “перамогай” – нахштальт Вялікай Перамогі 1945 г.

Беларусь

Беларусь нагадвае Украіну ў тым, што датычыць палярызацыі памяці паміж пра- і антысавецкай мадэлямі, але ў той жа час значна адрозніваецца ад яе з прычыны таго, што антысавецкая ваенная міфалогія займае тут маргінальнае становішча і наўрад ці набудзе значную вагу ў агляднай будучыні. Лукашэнкаўскі рэжым, якому споўнілася ўжо больш за дваццаць гадоў, з самага пачатку грунтаваў сваю палітычную легітымнасць на эксплуатацыі савецкіх міфаў пра “братэрства” з Расіяй і калектыўны гераізм у часы Другой сусветнай вайны. На заранку савецкай улады нацыянальная свядомасць беларусаў была адносна слабой, і таму за семдзесят гадоў камуністычнага рэжыму прамаскоўскім уладам не вельмі часта даводзілася ісці на саступкі беларускім нацыянальным памкненням. З увагі на гэта цэнтральны пасляваенны міф пра “рэспубліку-партызанку” адыграў немалую ролю ў культываванні савецкай лаяльнасці, і ў сакавіку 1991 г. 82,7% беларусаў выказаліся за

захаванне СССР⁶⁴. Улетку 1994 г. Лукашэнка, які дагэтуль быў малавядомай фігурай у беларускай палітыцы, скарыстаў агульную грамадскую незадаволенасць, эканамічную няпэўнасць і настальгію па СССР, каб дамагчыся перамогі на выбарах і стаць першым (і дагэтуль адзіным) прэзідэнтам.

Палітыка памяці так званай “апошняй дыктатуры Еўропы” была пазначана адначасовым звужэннем і пашырэннем культу Перамогі: семантычны аб’ём наратыву звузіўся, але сімвалічны мемарыяльны арсенал пры гэтым узмацніўся. Калі савецкі міф пра “рэспубліку-партызанку” падкрэсліваў уклад беларускага народа ў агульнасавецкі падзвіг, дык версія, прапагандаваная лукашэнкаўскім рэжымам, ледзь прыкметна, але ўсё ж недвухсэнсоўна “нацыяналізавала” гэты міф: беларускі народ цяпер рэпрэзентаваўся як асноўны ўдзельнік і бенефіцыяр гераічнай барацьбы ваенных часоў⁶⁵. “Кветку Перамогі” можна разглядаць як апошняе ўвасабленне гэтай ізаляцыянісцкай мемарыялізацыі. У той час як украінскія ўлады ў 2015 г. увялі ва ўжытак выяву кветкі мака – сімвал з яўна заходнімі каранямі, тым самым намагаючыся перабудаваць краіну з еўразійскай на еўрапейскую цывілізацыйную мадэль, Беларусь выбрала выяву яблыневай квецені, аздобленую колерамі нацыянальнага сцяга (чырвоным і зялёным). Лукашэнкаўскі рэжым палічыў за лепшае стварыць новы, семантычна пусты сімвал, каб адначасова і процістаяць расійскай мемарыяльнай гегемоніі, азнаменаванай паўсюдным выкарыстаннем георгіеўскай стужкі, і дыстанцыявацца ад заходнееўрапейскага ахвярацэнтрычнага наратыву. Такім чынам, беларускі выпадак уяўляе

⁶⁴ Marples D. R. *History and Politics in Post-Soviet Belarus. The Foundations // Contemporary Belarus: Between Democracy and Dictatorship* / Ed. E. A. Korosteleva, C. W. Lawson, R. J. Marsh. London–New York, 2003. P. 21.

⁶⁵ Rudling P. A. “For a Heroic Belarus!”: The Great Patriotic War as Identity Marker in the Lukashenka and Soviet Belarusian Discourses // *Sprawy Narodowościowe*. 2008. № 32. S. 43–62; Marples D. R. “Our Glorious Past”: Lukashenka’s Belarus and the Great Patriotic War. Stuttgart, 2014.

сабой цікавую мазаіку перапрацаваных савецкіх тропаў, якія адначасова гавораць на карысць еўразійскай цывілізацыйнай ідэнтычнасці, адмаўляючы заходнія ахвярацэнтрчныя наратывы і заяўляючы пра пераемнасць з агульнасавецкай Перамогай, – і вылучаюць асобную, нерасійскую прастору нацыянальнай памяці.

Дзеля прасоўвання такой версіі гістарычна-мемарыяльнага “Sonderweg” (асаблівага шляху) беларуская дзяржава не пашкадавала вялікіх грошай на рэканструкцыю помнікаў савецкай эпохі, накітавала мемарыяльнага комплексу “Хатынь” (адкрыты ў 1969 г., рэканструяваны ў 2006 г.)⁶⁶, а таксама дапоўніла іх новымі мемарыяламі, накітавала музея “Лінія Сталіна” (адкрыты ў 2005 г.)⁶⁷. У ліпені 2014 г. адбылося ўрачыстае адкрыццё абноўленага музея Вялікай Айчыннай вайны ў Мінску: гэтая буйная ўстанова савецкіх часоў пераехала цяпер у новы, спецыяльна ўзведзены будынак, што дазволіла значна перабудаваць і пашырыць выставачныя плошчы, абсталяваць інтэрактыўныя экспазіцыі і яшчэ больш падкрэсліць сацыяльна-палітычнае значэнне колішняй Перамогі для сучаснасці. На цырымоніі адкрыцця прысутнічаў не толькі Лукашэнка, але і Пуцін, што сведчыць пра транснацыянальнае палітычнае значэнне музея. Гэты нятанны і шырока разрэкламаваны культурны аб’ект дазваляе наведвальнікам уявіць сябе ў гушчы рэканструяваных ваенных дзеянняў, паядноўваючы “кананічны” наратыв пра перамогу беларускіх і савецкіх грамадзян з прыемным 3D-эфектам⁶⁸. Будучы

⁶⁶ Падрабязней гл.: Rudling P. A. The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Controversy Revisited // *Holocaust and Genocide Studies*. 2012. № 26. P. 29–58; Lewis S. Khatyn and its Discontents: Hegemonic Martyrdom and de-Sovietization in Belarus // *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. 2015. № 1 (2). P. 367–401.

⁶⁷ Падрабязней гл.: Marples D. R. History, Memory, and the Second World War in Belarus // *Australian Journal of Politics & History*. 2012. № 58. P. 437–448.

⁶⁸ Гл.: Братачкін А. “Подзвігу народа жыць у вяках”: новы Музей Вялікай Айчыннай вайны як форма адчужэння ад гісторыі // *prARTisan*. 2015. № 27. С. 29–35; Ластовский А., Михеева Л.,

музеем, які актуалізуе (афіцыйную) памяць пра вайну для пакаленняў, што не мелі жывога кантакту з гэтай гісторыяй, ён не пакідае ніякіх сумненняў наконт таго, што Вялікая Айчынная вайна працягвае заставацца ў цэнтры ідэнтычнаснага праекта беларускіх улад.

Але ў той жа час лукашэнкаўскі рэжым паступова дыверсіфікаваў свой падыход да ваеннай памяці. Міф пра рэспубліку-партызанку ўсё яшчэ захоўвае першае значэнне, але ён ужо не маналітны. Як паказваюць у сваіх раздзелах Акерман і Рудлінг, складаныя формы ўзаемадзеяння паміж дзяржавай і актывісцкім колам ужо прывялі да ўключэння ў афіцыйны наратыў раней замоўчваных сюжэтаў – ад савецкай вайны ў Афганістане да бітвы пад Оршай 1514 г. паміж войскамі Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы. Халакост і яўрэйская спадчына таксама ўключаны ў пералік агульнапрынятых сімвалаў афіцыйнай мемарыялізацыі, пра што сведчыць удзел Лукашэнкі ў цырымоніі закладкі памятнай капсулы на месцы стварэння мемарыяльнага комплексу “Трасцянец”. У Трасцянеці ў гады вайны існаваў нацысцкі лагер смерці, дзе было загублена больш за 200 тысяч чалавек, найперш яўрэяў⁶⁹. Лішне казаць, што ўсё большая колькасць мемарыялаў зусім не сведчыць пра змяненне падыходаў да памяці пра вайну: характар гэтых помнікаў застаецца амаль выключна трыумфальным і акцэнтнае найперш гераізм і пакутніцтва, а не ахвярнасць і жалобу.

Гэтая шматстайная інструменталізацыя памяці і агульная папулярнасць міфа Перамогі ўскладняе для апазіцыі аспрэчванне манапольных прэтэнзій дзяржавы на вайну. Калі ва Украіне антысавецкая (а таксама антыпольская і

Браточкин А. Критический взгляд на новый музей Великой Отечественной войны в Минске // Новая Еўропа. 25.08.2014. http://n-europe.eu/article/2014/08/25/kriticheskii_vzglyad_na_novyi_muzei_velikoi_otechestvennoi_voiny_v_minske (стан на 24.08.2016).

⁶⁹ Waligórska M. Jewish Heritage and the New Belarusian National Identity Project // East European Politics and Societies and Cultures. 2016. № 30. P. 332–359.

антысемеіцкая) дзейнасць паплечнікаў Бандэры і Шухевіча з гатоўнасцю прапагандуецца ў якасці контрнарратыву савецкай версіі ваеннай перамогі, дык у Беларусі нацыянальна-калабарацыйнісцкі рух часоў вайны з цяжкасцю паддаецца такому праслаўленню: ён быў адносна слабы і цалкам дыскрэдытаваны ў пасляваенныя дзесяцігоддзі. Былі спробы “падняць на шчыт” такіх гістарычных дзеячоў, як Усевалад Родзька – патэнцыйны беларускі “адпаведнік” Бандэры, але пакуль што яны не мелі вялікага поспеху. Замест гэтага найбольш прыкметныя спробы аддзяліць беларускую ідэнтычнасць ад савецкага метанаратыву звязаны, як правіла, з выкрыццём злачынстваў сталінізму, якія разглядаюцца асобна ад ваенных падзей. Самы вядомы і палітычна “гарачы” пункт антысавецкай памяці – урочышча Курапаты, месца масавага пахавання ахвяр НКУС у час тэрору канца 1930-х гадоў⁷⁰. Тым не менш, працэс дэканструкцыі міфа пра рэспубліку-партызанку разгортваецца ў літаратуры і культуры і працягваецца па сённяшні дзень.

Улічваючы адносную самаізаляцыю Беларусі ад усходнеўрапейскіх войнаў памяці і яе хісткай нейтралітэт у дагэтуль не завершаным канфлікце паміж Расіяй і Украінай, няма нічога дзіўнага ў тым, што ўкраінская рэвалюцыя ў галіне нацыянальнай памяці, якая адбылася пасля пачатку вайны на ўсходзе краіны, мела зусім слабы водгук у Беларусі. У Крамля не ўзнікла патрэбы ляпіць на частку беларусаў ярлык “фашыстаў”, а афіцыйнаму Мінску не давялося пераносіць святкаванне Дня Перамогі на іншы дзень, каб укалоць Маскву. Замест гэтага Беларусь без лішняга шуму дыстанцыюецца ад расійскай мемарыяльнай мадэлі, прыкладам чаго служыць хоць бы рашэнне Лукашэнкі не браць удзелу ў святкаваннях у Маскве 9 траўня 2015 г. На фоне падзей ва Украіне падобны Лукашэнкаў дэмарш, як і ўвядзенне ва ўжытак “Кветкі

⁷⁰ Marples D. R. Kurapaty: The Investigation of a Stalinist Historical Controversy // *Slavic Review*. 1994. № 53. P. 513–523; Etkind A., Finnin R., Blacker U., Fedor J., Lewis S., Mälksoo M., and Mroz M. *Remembering Katyn*. Cambridge, 2012.

Перамогі”, выглядаюць нязначнымі крокамі, якія сведчаць хутчэй пра некаторую боязь расійскіх уплываў, але наўрад ці пра жаданне распачаць зацятую барацьбу з ім. Палітычныя змены ў рэгіёне яшчэ могуць аказаць глыбокі ўплыў на беларускую памяць пра вайну, але пакуль што тутэйшая эвалюцыя ў гэтай сферы ў асноўным захоўвае чыста ўнутраны характар.

На заканчэнне: ад камунікацыйнай да культурнай памяці

Мы пачалі з расповеду пра тое, як ва Усходняй Украіне вярнулі да жыцця танк часоў Другой сусветнай вайны. На заканчэнне давайце зноў ненадоўга вернемся да гэтага танка-помніка – да мозгу касцей тыповага савецкага мемарыяла, які выдатна ілюструе ўсюдыіснасць гэтай спецыфічнай памяці пра вайну ў штодзённым жыцці.

Шматлікія танкі-помнікі былі адным з ключавых сімвалаў савецкай міфалогіі, што склалася вакол Перамогі. Савецкія танкі, звезеныя непасрэдна з месцаў баёў, а потым узнесены на п’едэсталы, былі аднымі з першых імправізаваных ваенных помнікаў, што ўзніклі ва Усходняй Еўропе. У першыя пасляваенныя гады адзін такі танк нават стаяў у цэнтры Вены як частка савецкага ваеннага мемарыяла на Шварцэнбергплац. Танкі-помнікі мелі багатае сімвалічнае значэнне. Яны служылі наглядным напамінам не толькі пра ахвярнасць, але і пра сілу; увасаблялі не толькі памяць пра загінулых, але і папярэджанне для нашчадкаў, што жылі на тэрыторыях, усеяных гэтымі танкамі. Звычайныя серыйныя танкі былі ідэальным сімвалам новай міфалогіі пра перамогу СССР у вайне. Імперыя, якая ў 1930-я гады тэрарызавала ўласных грамадзян, а потым панесла катастрафічныя страты ў Другой сусветнай вайне, быў патрэбен маналітны легітымізоўны наратыў, і яна стварыла яго праз укараненне міфа пра супольную гераічную Перамогу.

Пасля распаду сацыялістычнага блока гэтыя танкі-помнікі ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы

напаткаў пераважна дэмантаж ці як мінімум дэсакралізацыя⁷¹. Але ў нашым рэгіёне гэтыя помнікі, як і міф пра Вялікую Айчынную вайну, у вялікай ступені захоўваюць сваю колішнюю сімвалічную сілу. Камуністычныя ўлады ў свой час уклалі так шмат ідэалагічных інвестыцый у стварэнне культуры Вялікай Айчыннай вайны, што і сёння на постсавецкай прасторы многія не здольны ўявіць сабе вобраз мінулага без гэтага прывычнага міфа.

Хоць савецкая міфалогія, прысвечаная Перамозе, была заклікана зрабіць карціну мінулага з аднаго боку аднастайнай, а з другога – чорна-белай, прыгледзеўшыся пільней, мы ўбачым калейдаскапічную мазаіку, складзеную з фрагментаў гэтага міфа, трансфармаваных у тых ці іншых лакальных кантэкстах. Калі мы звернем увагу на эстонскі прыгранічны горад Нарва, то ўбачым, што маладыя пары наведваюць мясцовы савецкі танк-помнік, каб зрабіць вясельныя фатаграфіі, а дзеці ўпрыгожваюць танк кветкамі. Тут танк-помнік зрабіўся “нармальнай” часткай гарадскога кантэксту (як бы дзіўна гэта не выглядала для кагосьці) як сімвал міру.

Між тым, у ходзе новай вайны ва Украіне з’явіліся новыя танкі-помнікі. Каля Нацыянальнага музея Другой светнай вайны ў Кіеве танк Т-64БВ, у чэрвені 2014 г. захоплены ўкраінскімі войскамі на Данбасе і перафарбаваны ў колеры ўкраінскага сцяга, цяпер стаіць як матэрыяльнае сведчанне расійскай ваеннай прысутнасці ва Украіне.

І ўсё ж, калі б нам давялося выбіраць танк-помнік, які лепш за ўсё ілюструе сучасны момант, мы маглі б замест гэтага прапанаваць незвычайную скульптурную кампазіцыю, адкрытую ў 2010 г. у Белградскай вобласці перад новым Музеем баявой славы на месцы бітвы пад Прохараўкай. Гэтая кампазіцыя пад назвай “Таран” уяўляе сабой

⁷¹ У Празе апошнім часам зрабілася традыцыяй размалёўваць мясцовы савецкі танк у ружовы колер і выкарыстоўваць як фон для разнастайных палітычных і мастацкіх акцый; у польскай Новай Гуце мясцовы танк пачаў успрымацца жыхарамі проста як неад’емны элемент гарадскога ландшафту. Гл.: Pozniak K. Nowa Huta: Generations of Change in a Model Socialist Town. Pittsburgh, 2014.

скульптурную выяву пяці танкаў – двух савецкіх Т-34 і трох нямецкіх “Тыграў”, выкананых у натуральную велічыню. Танкі нібыта застылі ў момант кульмінацыі самазабойчай атакі⁷². Адлюстроўваючы сцэну смяротнага подзвіга, помнік узнаўляе традыцыйны савецкі матыў гераічнага самахвяравання. Але асабліва цікава ў гэтым новым мемурыяле тое, што ён увасабляе сабой цяперашні пераходны этап. У адрозненне ад звычайнага савецкага танка-помніка гэта не сапраўдны танк, а яго манументальная скульптура; не ваенны артэфакт, а метапомнік – чысты сімвал. У гэтым сэнсе ён сведчыць пра пераход ад камунікацыйнай да культурнай памяці – пра рэкадыфікацыю, рэміфалагізацыю Другой сусветнай вайны, якая адбываецца з прычыны таго, што ўдзельнікі гэтай вайны – ці то жывыя ветэраны, ці рэальныя танкі, што ўдзельнічалі ў сапраўдных баях, – сыходзяць. У той ці іншай ступені манумент пад Прохараўкай выступае алегорыяй гэтага пераходу – нашага руху ў няпэўную будучыню памяці без жывых сведкаў.

Пераклад Сяргея Петрыкевіча

⁷² Пяціметровы манумент збудаваны такім чынам, каб наведвальнік мог зайсці ўсярэдзіну і паглядзець на яшчэ адзін элемент кампазіцыі – чалавечую постаць, што ўвасабляе сабой “ашалелага нямецкага салдата”, узноўленага паводле вядомай фатаграфіі 1943 г., але “наўмысна састаранага, каб адпавядаць агульнай ідэі скульптурнай кампазіцыі”. Гл.: Музей боевой славы // Vidania.ru. 4.11.2015. http://www.vidania.ru/temple/temple_belgorodskaya/prohorovka_muzei_boevoy_slavy.html (стан на 14.11.2016); Губина С. “Таран” выявіўся на Прохоровскім полі // Bel.ru. 16.04.2010. <http://www.bel.ru/news/region/45673.html> (стан на 14.11.2016). У каментарыі наконт іншага помніка, узведзенага ў 2015 г. тамсама тымі ж скульптарамі (братамі Сагаіямі), адзін з іх так акрэсліў сваю мэту: “Перадаць, як у бітве людзі і тэхніка рабіліся адзіным цэлым і імкліва рухаліся да агульнай мэты”. Гл.: Кнорре-Дмитриева К. Воевавшим под Прохоровкой // Новая газета. 16.05.2015. <https://www.novayagazeta.ru/articles/2015/05/16/64146-voevavshim-pod-prohorovkoj> (стан на 14.11.2016). Гэтая заўвага, магчыма, часткова тлумачыць надзвычай “жывы” характар савецкага танка. Дарэчы, у нядаўнім кінематаграфічным увасабленні бітвы пад Прохараўкай – фільме “Белы тыгр” Карэна Шахназарава (2012) – танкі таксама нагадваюць жывых істот.

War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus

Julie Fedor, Simon Lewis and Tatiana Zhurzhenko

This introductory essay, an adapted translation (from English) of an opening chapter of an edited volume, begins with a discussion of World War II memory in Russia, Ukraine, and Belarus, in light of the recent and ongoing war in Ukraine. It outlines the main contours of the interplay between “memory wars” and real war, and the important “post-Crimean” qualitative shift in local memory cultures in this connection. Next, the essay sketches out the specifics of the war memory landscapes of the region, and then of each of the three individual countries, before moving on to introduce the key organizing themes and findings of the book.